

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.9

БЕРНАДА Є.В.

**НАСЛІДКИ НІКЧЕМНОСТІ ПРАВОЧИНІВ
У СТРУКТУРІ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ**

У статті досліджується питання наслідків нікчемності правочину у структурі способів захисту цивільних правах на прикладі правової характеристики недійсності заповіту. У процесі дослідження робиться висновок про те, що під час судового розгляду спору про визнання заповіту недійсним варто встановлювати, чи є спір щодо заповіту, який з огляду на вимоги закону є нікчемним або оспорюваним. На підставі зроблених висновків про природу правочину, стосовно якого виник спір, необхідно застосовувати положення законодавства про наслідки його недійсності у разі підтвердження обставин, що виключають дійсність цього правочину.

Ключові слова: нікчемні правочини, захист суб'єктивних прав, визнання правочину недійсним.

В статье исследуется вопрос последствий ничтожности сделки в структуре способов защиты гражданских прав на примере правовой характеристики недействительности завещания. В ходе исследования делается вывод о том, что во время судебного рассмотрения спора о признании завещания недействительным следует устанавливать, есть ли спор относительно завещания, которое в силу закона является ничтожным или оспоримым и на основании сделанных выводов относительно природы сделки, по которой возник спор, необходимо применять положения законодательства о последствиях ее недействительности в случае подтверждения обстоятельств, которые исключают действительность данной сделки.

Ключевые слова: ничтожные сделки, защита субъективных прав, признание сделки недействительной.

In this paper, the question of the consequences of the insignificance of the transaction in the structure of methods of protecting civil rights on the example of the legal characteristics of the invalidity of the will is studied. In the course of the study it is concluded that during the trial the dispute about the recognition of the will should be established as invalid, whether there is a dispute over the will, which, by virtue of the requirements of the law, is null and insignificant. Based on the conclusions made on the nature of the transaction in respect of which the dispute arose, it is necessary to apply the provisions of the law on the consequences of its invalidity in the event of confirmation of circumstances that exclude the validity of this transaction.

Key words: insignificant transactions, protection of subjective rights, recognition of the transaction invalid.

Вступ. У сучасній цивілістиці неодноразово піднімалось питання щодо правочинів, умов, за яких правочини є дійсними, а за яких визнаються недійсними, а також наслідків недійсності правочинів.

Окреме висвітлення в юридичній літературі знайшло питання щодо вимог про дотримання форми правочинів як умови їх дійсності або недійсності, зокрема, в юридичній літературі пропонується внести доповнення до положень чинного законодавства стосовно легалізації правочинів, укладених із порушенням вимог стосовно його форми [19, с. 76].

Проте особливу дискусійність має питання щодо застосування наслідків недійсності саме нікчемного правочину, оскільки визнання такого правочину в судовому порядку не вимагається, а отже, в юридичній літературі дискутують щодо можливості застосування наслідків нікчемного правочину без заявлення відповідної позовної вимоги про визнання нікчемного правочину недійсним. Зокрема, деякі науковці вважають, що підстави для пред'явлення позову про визнання нікчемного правочину недійсним відсутні [1, с. 49; 2, с. 204; 3, с. 70; 4, с. 165–167; 5, с. 160], інші ж вважають, що нікчемні правочини, подібно до оспорюваних правочинів, потребують оголошення їх недійсності [6, с. 121; 7, с. 16; 8, с. 109; 9, с. 60; 10, с. 178]. Така дуалістичність думок спостерігається й на прикладі позицій Верховного Суду України [11, п. 4] та Вищого господарського суду України, перший з яких зазначає, що рішення суду про недійсність нікчемного правочину виносити не треба, другий – навпаки [12, п. 5].

Разом із тим дискусія стосовно необхідності додаткового визнання нікчемних правочинів недійсними, яка ведеться серед науковців (Д.М. Генкин, Д.І. Мейер, І.Б. Новіцький, В.В. Джунь, С.С. Потопальський, С. Зінченко, Б. Газарьян, Н.В. Рабинович, А. Томлін, Ф.С. Хейфред, І.В. Спасибо-Фатєєва), має суто теоретичний характер, оскільки у процесі дискусій науковцям залишаються поза увагою потреби сучасної правозастосовної практики під час вирішення питання про застосування наслідків недійсності правочинів.

Результати дослідження. Про вищевказану обставину свідчить те, що в юридичній літературі ставиться питання про те, чи необхідно заявляти позовні вимоги про визнання нікчемного правочину, чи одразу необхідно заявляти позовні вимоги про застосування наслідків його нікчемності. Прикладом такого дослідження можуть слугувати висловлювання В.В. Джуна, С.С. Потопальського, І.В. Спасибо-Фатєєвої, О.В. Кучера, які пропонують своє бачення проблематики застосування наслідків нікчемного правочину, проте, як свідчить модернізація чинного законодавства, ці питання свого законодавчого втілення на практиці не знайшли.

Таким чином, метою цього дослідження є спроба шляхом всебічного аналізу доктринального вчення та чинного законодавства України вирішити питання щодо усунення протиріч у правозастосовній практиці та доктрині стосовно способів захисту порушеного цивільного права та інтересу. Інакше кажучи, спробуємо застосувати положення чинного законодавства та доктринального вчення з метою вирішення спадкових спорів – спорів, які виникають у разі визнанні заповітів недійсними.

Отже, чинним законодавством України, зокрема, ч. 1 ст. 11 ЦК України, визначено, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але, за аналогією, породжують цивільні права та обов'язки [13, с. 4]. У подальшому ч. 2 ст. 11 ЦК України конкретизовано підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, яким, зокрема, є договори та інші правочини.

Варто в контексті виникнення цивільних прав та обов'язків розглянути спадкові правовідносини, зокрема, випадки, коли підстава для виникнення права на спадщину за заповітом визнається такою, що не відповідає вимогам чинного законодавства України. Так, ст. 1233 ЦК України визначено, що заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті [13, с. 316], і в подальшому ч. 1 ст. 1234 ЦК України зроблено застереження, що право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю [13, с. 316]. Разом із тим у практичному застосуванні чинного цивільного законодавства України трапляються випадки, коли заповіт складається особою з обмеженою цивільною дієздатністю, що призводить до необхідності визнання такого заповіту недійсним та подальшого застосування наслідків недійсності правочину.

Під час вирішення питання щодо наявності підстав для визнання заповіту недійсним, напевне, варто звернутись до правової характеристики недійсності правочину взагалі та заповіту зокрема. Отже, ч. 1 ст. 215 ЦК України встановлено, що недійсний правочин – такий, який вчинений із недодержанням вимог, встановлених ч. ч. 1-3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України, а саме: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним, і правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [13, с. 60; 14, с. 1; 15, с. 115; 16, с. 373].

При цьому ст. 1247 ЦК України встановлено також особливі вимоги до форми заповіту, а саме: заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його

складання; заповіт має бути підписаний особисто заповідачем; заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у ст.ст. 1251–1252 ЦК України [13, с. 319]. Також варто мати на увазі, що чинним цивільним законодавством України встановлено підстави визнання правочину недійсним (ст. 215 ЦК України), і при цьому ст. 1257 ЦК України конкретизовано, в яких випадках заповіт є недійсним. Отже, ч. 1 ст. 1257 ЦК України визначено, що заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним; ч. 2 ст. 1257 ЦК України – за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі [13, с. 321].

Таким чином, вищевказана правова норма визначає, що заповіт може бути як нікчемним правочином, так і оспорюваним правочином (ч. 2 та ч. 3 ст. 215 ЦК України). При цьому варто також зазначити, що цивільним законодавством Франції та Італії встановлено, що правочин, вчинений недієздатною особою, є оспорюваним правочином, а не нікчемним (art. 1125 Code Civil, art. 1425 Codice Civile). Зі змісту ж ч. 1 ст. 1257 та ч. 2 ст. 215 ЦК України випливає, що заповіт, складений особою, яка не мала на це права, зокрема й заповіт, складений особою з неповною цивільною дієздатністю, є нікчемним правочином і подальше визнання такого правочину недійсним у судовому порядку не вимагається.

За абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України, недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю [13, с. 64]. У подальшому абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України встановлено, що у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування [13, с. 64; 11, с. 3; 14, с. 118].

Разом із тим у разі практичного застосування чинного законодавства щодо недійсності заповітів виникає ряд питань щодо способу захисту порушених цивільних прав відповідних осіб. Як вже було зазначено вище, заповіт, складений фізичною особою з неповною цивільною дієздатністю або з порушенням вимог закону щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. У разі застосування положень про порушення під час складання заповіту вимог до його форми та посвідчення питань у практиці не виникає, оскільки ці порушення вимог закону є очевидними, проте виникають певні труднощі при застосуванні положень законодавства про недійсність заповіту, у зв'язку з його складанням особою, яка не мала повної цивільної дієздатності. Зокрема, з однієї сторони, законодавець вказує, що визнання заповіту, складеного особою з неповною цивільною дієздатністю (особою, яка не мала на це права), в судовому порядку не вимагається, оскільки такий заповіт є нікчемним, але, з іншої сторони, в судовому порядку має бути встановлений той факт, що особа, яка склала заповіт, не мала на це права, тобто була недієздатною або обмежено дієздатною.

Згідно з ч. 1 ст. 30 ЦК України, цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, і ч. 2 ст. 30 ЦК України визначено, що обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК України і може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом [13, с. 10]. У подальшому чинним цивільним законодавством дається визначення повної, часткової, неповної, обмеженої цивільної дієздатності та визнання особи недієздатною. Таким чином, обмеження цивільної дієздатності та визнання особи недієздатною, за положеннями ст.ст. 36, 39 ЦК України, здійснюється лише в судовому порядку. Інакше кажучи, особа вважається такою, що наділена повною цивільною дієздатністю, якщо інше не буде встановлено судом. При цьому ч. 1 ст. 37 ЦК України встановлено, що над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування [13, с. 12], а ч. 1 ст. 41 ЦК – що над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка [13, с. 14].

Пленум Верховного Суду України у Постанові № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» звертає увагу на те, що право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача, у зв'язку з чим із метою встановлення наслідків недійсності нікчемного правочину в структурі способів захисту цивільних прав на прикладі недійсного заповіту варто дати правовий аналіз розвитку подій після смерті фізичної особи, яка склала заповіт, який у подальшому певна заінтересована особа в судовому порядку намагається визнати недійсним. Отже, як зазначалось вище, заповіт, складений особою,

яка не мала на це права, зокрема особою з обмеженою цивільною дієздатністю чи особою, яка визнана недієздатною, є нікчемним правочиним, визнання якого недійсним у судовому порядку не вимагається. Разом із тим особа вважається недієздатною або обмежено дієздатною з моменту набрання чинності відповідного судового рішення. За таких обставин для застосування наслідків недійсності правочину (заповіту) спочатку треба встановити факт його нікчемності, тобто складання з порушенням вимог закону щодо його форми та посвідчення, а також його складання особою, яка не мала на це права.

Також варто звернутись до теоретичних аспектів наслідків недійсності правочинів (як нікчемних, так і оспорюваних). В юридичній літературі зустрічаються тези стосовно того, що для правильного застосування наслідків недійсності правочинів необхідно розмежовувати види недійсності правочинів: нікчемні та оспорювані. Таке розмежування необхідне для правильного застосування положень чинного цивільного законодавства України щодо застосування наслідків недійсності правочинів. На цю обставину звертали увагу М. Гусак, В. Данішевська та Ю. Попов, які вказували, що у ЦК зроблено важливий крок щодо виправлення однієї з помилок ЦК УРСР (юридико-технічної) – запроваджено терміни «нікчемний правочин» та «оспорюваний правочин», а також зроблена спроба виправлення другої помилки ЦК УРСР шляхом запровадження застосування наслідків набуття, збереження майна без достатньої правової підстави до недійсних правочинів (ч. 3 ст. 1212). Разом із тим ці (вкрай необхідні) новели введено непослідовно і неповно. Крім того, у ЦК України введені інші суперечливі новели щодо недійсних правочинів, які зводять нанівець позитивні новели, призводять до заплутування регулювання і спричиняють численні труднощі у правозастосуванні [14, с. 115].

Зазначені автори вказували, що неоднозначно застосовується на практиці п. 2 ч.2 ст. 16 ЦК, який визначає визнання правочину недійсним одним із способів захисту прав – без уточнення, що йдеться лише про оспорюваний правочин. Тому хоча ч. 2 ст. 215 ЦК встановлює, що визнання нікчемного правочину недійсним судом не вимагається, судді часто розглядають такі справи по суті, незважаючи на те, що визнання нікчемного правочину недійсним не є способом захисту прав або інтересів [15, с. 27]. Такий підхід окремих суддів не відповідає практиці Верховного Суду України, постановами якого провадження у справах про визнання нікчемних правочинів недійсними закриваються [11, с. 13]. Зокрема, останній абзац ч. 2 ст. 16 містить також положення про те, що суд може захистити цивільне право або інтерес в інший спосіб, що встановлений, зокрема, договором. Це положення суперечить ст. 19 Конституції України, згідно з якою учасники цивільних відносин не можуть встановлювати для судової гілки державної влади способи, в які вона має діяти, оскільки такі способи визначаються лише законом. Зазначене положення не може застосовуватись судами, оскільки застосування положень законів, які суперечать Конституції України, означало б порушення ст. 8 Конституції України, якою встановлено, що Конституція України має найвищу юридичну силу та що норми Конституції України є нормами прямої дії [14, с. 115].

Також в юридичній літературі можемо зустріти твердження про те, що у зв'язку з тим, що нікчемний правочин не існує, він не створює правових наслідків ні для кого і ні проти кого, а тому немає жодної необхідності спростовувати такий правочин у судовому порядку, оскільки він недійсний з огляду на закон [16, с. 140; 2, с. 204; 17, с. 126]. Разом із тим іноді дефекти правочину бувають прихованими, і в таких випадках ззовні дійсний нікчемний правочин може викликати певні фактичні зміни у майнових відносинах учасників правочину та третіх осіб, а також служити підставою для вчинення інших юридичних дій. Наприклад, сторони за нікчемним правочиним можуть здійснити виконання по ньому або нотаріус на підставі нікчемного заповіту може видати свідоцтво про право на спадщину. Повторимось, виконання нікчемного правочину в таких випадках можливе лише у разі, коли ззовні він містить ознаки дійсного правочину. У таких випадках із метою розвіювання зовнішньої видимості юридичного ефекту правочину та усунення викликаних ним або можливих в майбутньому фактичних змін, виникає необхідність судового підтвердження недійсності. Однак варто мати на увазі, що рішення суду, ухвалене за позовом про нікчемність правочину (інакше кажучи, негаційному позову) [18, с. 9], будучи за своєю природою установлюючим (рішення про визнання, або деклараційне рішення), нічого не змінює в матеріально-правових відносинах сторін і третіх осіб: правочин як був, так і залишається недійсним. Ухвалюючи рішення, суд лише підтверджує те, що правочин нікчемний, тобто офіційно констатує факт, що вже існує, вносячи таким чином у відносини заінтересованих осіб певну визначеність, забезпечену обов'язковістю та преюдиційною силою судового рішення.

У зв'язку з наявністю труднощів у вирішенні вищевказаних питань 06.11.2009 р. Пленумом Верховного Суду України було винесено постанову № 9 «Про судову практику розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Так, п. 5 вказаної постанови Пленумом Верховного Суду України дано роз'яснення, що згідно з ст.ст. 215, 216 ЦК України суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору; такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину й у цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому [12, п. 7]. У подальшому Пленумом Верховного Суду України дано роз'яснення стосовно порядку визнання правочину недійсним у разі, коли фізична особа не була визнана недієздатною, проте на момент вчинення правочину перебувала в такому стані, коли не могла усвідомлювати значення свої дій та (або) не могла керувати ними – в такому разі застосовують правила ст. 225 ЦК України [12, п. 16]. Для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину, за п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р., судам, згідно зі ст. 145 ЦПК України, необхідно призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін і справи про визнання правочину недійсним із цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів. Так, під час розгляду справ за позовами про визнання заповітів недійсними на підставі ст. 225 ЦК України, тобто вчинення правочину дієздатною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, ч. 2 ст. 1257 ЦК України, тобто у разі, коли волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі, призначається судово-психіатрична експертиза, висновок якої має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можемо дійти висновку, що у разі звернення певної особи до суду з позовом про визнання заповіту недійсним фактично йдеться про встановлення факту його нікчемності, оскільки в судовому засіданні доводяться лише обставини, які вказують на те, що особа, яка склала заповіт, не мала на це права. У разі встановлення цих обставин у подальшому йдеться лише про застосування наслідків недійсності правочину. При цьому варто також зауважити, що, зважаючи на правову характеристику нікчемних та оспорюваних правочинів, можемо дійти висновку, що позовні вимоги про встановлення нікчемності правочину за своєю природою не підлягають дії позовної давності.

Можемо зробити висновок, що при судовому оскарженні заповіту як правочину варто встановлювати, чи є спір стосовно заповіту, який, з огляду на вимоги закону, є нікчемним або оспорюваним, і на підставі зроблених висновків стосовно природи правочину, стосовно якого виник спір, застосовувати положення законодавства про наслідки його недійсності у разі підтвердження обставин, що виключають дійсність цього правочину. Встановлення вказаних обставин є важливим, оскільки кожен із видів недійсних правочинів (нікчемний чи оспорюваний) передбачає відповідні, властиві саме цьому виду способи захисту цивільних прав та інтересів.

Питання щодо застосування відповідних способів захисту цивільних прав та інтересів потребує додаткового теоретичного та практичного обґрунтування, а тому пропонується здійснити його висвітлення в рамках додаткового дослідження, присвяченого наслідкам недійсності правочинів, зокрема, односторонньому правочину, характерним прикладом якого є заповіт.

Список використаних джерел:

1. Генкин Д. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону. Ученые записки ВИЮН. 1947. Вып. 5. С. 40–57.
2. Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2 ч. Ч. 1. По испр. и доп. 8-му изд. 1902 г. М.: Статут, 1997. 204 с.
3. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. М.: Госюриздат, 1954. 455 с.
4. Джунь В.В. До питання про обов'язковість застосування реституції у разі неправозгідності угоди. Вісник Господарського судочинства. 2002. № 4. С. 165–168.
5. Потопальський С.С. Проблеми правового регулювання недійсності договорів за законодавством України. Вісник господарського судочинства. 2005. № 6. С. 160–168.
6. Зинченко С., Газарян Б. Ничтожные и оспоримые сделки в практике предпринимательства. Хозяйство и право. 1997. № 3-4. С. 120–128.

7. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1960. 171 с.
8. Томилин А. Ничтожные и оспоримые сделки: трудности правоприменительной практики. Хозяйство и право. 1998. № 8. С. 105–109.
9. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. 2-е изд., доп. М.: Юрайт-М, 2001. 164 с.
10. Сбасибо-Фатеева І.В. Нікчемні правочини та їх наслідки. Вісник господарського судочинства. 2004. № 2. С. 178–184.
11. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9. URL: www.rada.gov.ua.
12. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Роз'яснення від 12.03.1999 р. № 02-5/111. URL: www.rada.gov.ua.
13. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради. 2003. NN 40-44. Ст. 356. URL: www.rada.gov.ua.
14. Гусак М., Данішевська В., Попов Ю. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання за Цивільним кодексом України. Право України. 2009. № 6. С. 114–120.
15. Рожкова М.А. Недействительность дозволенных и недозволенных действий. Недействительность в гражданском праве: проблемы, тенденции, практика: Сборник статей / Отв. ред. М.А. Рожкова. М.: Статут. 2006. 445 с.
16. Магазинер Я.М. Общая теория права на основе советского законодательства. Избранные труды по общей теории права / Отв. ред. А.К. Кравцов. СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. 352 с.
17. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. 720 с.
18. Тузов Д.О. Иски, связанные с недействительностью сделок: теоретический очерк. Томск: Пеленг, 1998. 72 с.
19. Заїка Ю.І. Форма заповіту як умова його дійсності. Хмельницький інститут регіонального управління і права. 2004. № 1-2. С. 73–76.